

АЛЕКСАНДАР ДРАШКОВИЋ

### ЕТИЧКИ, ИСТОРИЈСКИ И ИДЕОЛОШКИ ПОСТУЛАТИ ЦРНОГОРСКОГ УСТАНИШТВА 1941.

Хиром судбине, ваљда, наше данашње окупљање пада на педесетогодишњицу масовног оружаног узлета овога народа, а и поклапа се са чином жалосног погребца несрећне тековине узноси-тог борбеног идеализма онога времена. Колико год да нас институција овога повода који нас је окупио, и углед овога дома који је овај скуп организовао, обавезују на смирено академско понашање и сталожену научну артикулацију историјских факата, бојати се, да се нећемо лако одупријети силини набоја негативних емоција, којима нас пуне минули и будући дани... Јер, кључни судионик драматичних догађаја на црногорској сцени од прије пола вијека — Комунистичка партија Југославије, одавно је мртав: идејно и духовно. Њезино капитално дјело — другорођена Југославија — изборено неисказивом цијеном расипничког жртвеништва и племенитог родољубља, баш данас, пред нашим отупјелим чулима издише у агоничном бунилу.

Ми, људи поникли из утробе овога поснога камењара, који имамо уграђена чула за моралне нијансе, посигурно знамо да се сваки велики изгуб; па и изгуб Домовине, чак, може и мора мушки поднијети, ако је до њега дошло мимо наше воље и моћи, по некој вишој судбинској одредби. Знамо ми такође добро и који је најдубљи смисао и порука једине домаће сентенције која каже: „Црња ми је брука но штета“.

Срамота и љага која прати уморну уру комунистичке Југославије, бескрајна је и неизрецива. Њезин одавно сагњили леш, докопава уз кадионице и оперетска опијела последњих европских политичких минорита и маргиналаца; а њен номинално први репрезентативац (свакако и потоњи) у тој погребној церемонији замеће весели бећарац поред одра умируће и осрамоћене домовине, коју пред свијетом персонифицира и „заступа“! Патолошки цинизам југословенских лешинара и гробара не би био комплетан, да се сценаристи и церемонијал-мајстори нијесу

досјетили и смислили, да се цио тај морбидни, вампирски пир дешава у бљештавим одајама доживотног југословенског императора; у нестварној тишини раскоши, зеленила и питомине Брионскога оточја...

Нека ми буде опроштена ова тематска дигресија, јер је изазвана нагонском и људском потребом записивача, да и на овом мјесту прозбори немашту ријеч некролога јединој домовини коју је имао...

Са оваквим сазнањима и искуствима, и са још суморнијим људским и моралним ранама и осјећањима, ми морамо разборито и смјело ослободити свој ум свих митологија и свих идеолошких образаца, па о нашој прошлости и садашњости критички судити, по мјерама савјести, памети, аргумената и истине, а надасве, на темељу крајњих резултата и још увијек непредвидивих последица.

## I

Не може бити предметом никаква спора податак, да је оно што се збило половином мјесеца јула 1941. године на тлу Црне Горе, не само својеврсни ратни куриозум свјетске вриједности, већ је то, несумњиво, један од најбриљантних историјских тренутака који су силином муње бљеснули и, истина накратко али незаборавно, освијетлили тмушне континенте Европе, до грла оковане у синцире осветничког ропства. Да ништа друго не кријепи величину тога чина, до чињенице да је италијанска хемисфера Осовине морала ангажовати комплетну ратну армију против Црне Горе, било би и одвише.

Динамика догађаја последије Тринаестог јула, као и њихов слијед и војнички исход, одвећ су добро познати да би било потребе овдје вршити њихову фактографску реконструкцију и описе. Изузетно важним сматрамо указивање на једну битну чињеницу; такође познату, да је Тринаестојулски устанак, по свим својим произведеним ефектима, био потпуно изненађење за свакога; како за нападнуте и потучене Италијане и извањске почматраче, тако ништа мање и за побуђеничко комунистичко вођство; још нестасало за крупније и сложеније послове ратнога заната.

Овдје се по природи ствари, изнова поставља једно старо питање: како цјеловито и до краја објаснити факат, да се за цигло дан-два могло наћи близу 20.000 бораца, очи у очи са непријатељем, баш као да је ријеч о недисциплинованој војсци, мјесецима припреманој за онакав једновремени покрет. Следствено ево и другог дијела истог питања: која је то мотивацијска енергија посредовала, и како је функционисала информативна технологија у повезивању дјелова, да би се све одиграло онако како се одиграло, ако су нам познате најмање двије битне чињенице ради којих се ово питање и поставља: 1) за италијански окупациони режим у Црној Гори мало је рећи да је био благ, а мушко

људство није било у заробљеништву (осим мањег дијела које се нашло на другим крајевима земље) што је све скупа суштински важно питање код проблематизације мотива за оружану побуну, и, 2) што су сеоска насеља у Ц. Гори, иначе растресито размештена, удаљена једно од другог, са slabим или никаквим комуникацијама било које врсте?

Бројни су људи већ и досад одговорили на ова питања, и многи од њих вјероватно мисле да су и одговорили на њих. Што се међусобне повезаности и објашњавања у тим данима тиче, ту су радили традиционални, вјековима испробавани начини, и ту не треба трошити снагу и вријеме. Све оно остало, пак, масовност, плаховитост и сила таласа побуњеништва и устаништва, уз наглашавање ратничке традиције, плахе нарави и менталитета домаћег људства — све је то ишло дотле, искључиво у стваралачки биланс Комунистичке партије и њене, преко сваке мјере глорификоване револуционарне и духовне надмоћи.

Нијесмо ли већ одавно потрошили право, питамо се, да и после свих сазнања и искустава, а особито после спознаје трагичних резултата те исте Партије, које сада преболно доживљавамо, уз потмули хук бродоломља сопствене земље и народа, да и даље некритички и праволинијски опетујемо исте тезе и закључке, који се толике године готово по шаблону понављају. Зар нијесу вријеме и живот сам, отклонили све препреке и потрли сва образложења која су стајала на путу да се не подведе под критички научни суд суштинско биће Комунистичке партије; њене одлуке и њезино понашање из оног устаничког времена? Ако то учинимо на смион, објективан и научно фундиран начин, нема сумње да ћемо далеко лакше схватити и разумјети и све доцније фазе и раздобља њене негативне еволуције, који неизбежно изводе у садашњи тренутак монструозног суноврата државе и незнања народнога, а што је евидентно (не)дјело бивших највиших фактора те исте државе, и те исте партије.

Наиме, резони сваке поштене науке налажу да се ствари поставе на права, одговарајућа мјеста. Доследно оваквом постулату, морамо се и према КПЈ односити без икаквих емоција, злурадости и нишодаштавања али исто тако и без апологетике и глорификација; објективно, савјесно и аргументовано. Сходно нико не може доводити у питању пресудан покретачки и мобилизаторски учинак КПЈ у Ц. Гори, како у јулским данима оружаног подухвата, тако и у ранијим фазама припрема за њега.

То је историјски факат изван сваког спора. Њена статистички исказана заступљеност (1.800 чланова и скоро три пута више СКОЈ-еваца) на том подручју била је процентуално најјача у земљи, сразмерно простору и броју становништва, што је суштински битан податак. Ваља подсетити, међутим и на још једну појединост, да та иста партија; са истом идеолошком доктрином, и истим упутствима за оружану борбу, не постиже ни приближно упоредиве борбене резултате овима овдје, у другим

дјеловама разбијене Југославије; па ни у оним крајевима гдје су се спонтано увлачиле богомдане претпоставке за оружану акцију, што их је изазвала геноцидно програмирана кампања уништења српског народа (Босна, Херцеговина, Лика, Банија, Загора,) и не само на захвату контроле НДХ; ту је још Косово, Санџак, Македонија, па ако хоћете и сама матична Србија.

Онако невиђена, спонтана масовност и сила устаништва догодила се, ипак само у Црној Гори, премда је тамо, како је речено, било најмање објективне нужде да се прибјегне оружју, имајући у виду објективну слику ратног реализма у тоталитету југословенске ратне трагедије.

Који су то све чиниоци кореспондентни са овом појавом; и што је још битније, у чему се то састојао такав мобилизаторски магнетизам КП у Ц. Гори, да је онако бројан, обични народ, без икаква калкулусања, на њезин миг и ратни поклич, намах исукао ратни мач, стављајући тиме све на коцку?!

## II

Највећи дио онога што је на ту тему до сада писано, полазило је од идеолошког и класног бића партије као од пресудних квалитета ове, узимајући, истина у обзир и бројне друге чињенице. И ми такође постављамо себи то исто питање: је ли стварно пресудни фактор за борбено одређење, углавном сељачке масе антиокупаторских бораца, био њихов идеолошки и класни мотив којима их је надахнула њихова предводиачка партија, или су томе партиципирали и некакви други чиниоци? Неби ли се, код овог питања, можда, било упутно мало више загледати и у друге елементе као што су: социјално-психолошки, морални етнички, историјски и др.? По нашем мишљењу овај проблем би се могао поставити и на овај начин:

1) КПЈ — што се Црне Горе тиче, бар — имала је стартну политичку предност, која је присталица из чињенице да се она, КПЈ, готово сама нашла на политичкој сцени Црне Горе, као организован и конзистентан политички субјект. Сепаратистичка варијанта Др Секуле Дрљевића, ослоњена на тактику отвореног слуганства окупатору, брзо је доживјела своју потпуну компромитацију, па је напослетку, и од самих Италијана била дисквалификована као неупотребљива. Других иоле озбиљних политичких групација није, практично ни било на сцени. Тако су црногорски комунисти дошли у позицију да сами бирају модел и тактику „освајања маса”.

Комунисти из Црне Горе били су махом школовани људи, а такви су одувјек били на доброј цијени средине, будући да се није било лако лако школовати у то међуратно вријеме. С друге стране, опет, ти млади, школовани комунисти, поготово они са села — а таквих је било највише, потицали су по правилу из бољих и угледнијих, домаћинских породица, па им је и та ко-

мпонента итекако додатно доприносила увећању угледа у средини одакле су били.

2) Новина револуционарних идеја и свјежина социјалних пројеката које су комунисти у свим приликама ватрено проповиједали, с акцентом на социјалну правду и друштвену једнакост, били су врло привлачни за ухо и свијест свијета; нарочито оног дијела са економске и социјалне периферије. Тој привлачности су битно доприносили још и убједљивост у предочавању неког новог свијета правде и благостања, као и конкретне друштвене акције са опипљивим ефектима (сељачка самопомоћ и др.)

Пропаганда комунистичких идеја имала је посебну атрактивност за млади свијет, како због њихове свјежине и необичности, тако и због литургијске увјерљивости њиховог изношења и објашњења од стране комуниста. Додатна атрактивност комуниста за млади свијет долазила је из одређене тајновитости рада и појавности партије, што је свему давало и драж мистике. Њихова бескомпромисна одлучност на борбу за „велике свјетске идеале“, стварала је код многих представу о њима као о борцима и витезовима без мане и страха. Додадне ли се свему томе још и чињеница, да су комунисти били фанатични занесењаци чарима совјетске Русије, гдје су већ одавно разумије се, обилно потекли потоци меда и млијека — а зна се добро шта је значило име Русије за свијест просјечног Црногорца, без обзира у каквој је идеолошкој боји и симболици она ситуирана — онда нам, надати се, неће бити тешко да проникнемо у само језгро проблема кога смо поставили. Односно, гдје је то лежао основни фонд друштвеног кредита комуниста код обичног црногорског свијета.

Немирење обичног човјека са онако брзим и кукавним сломом државе и војске у априлском рату, и дубока душевна потиштеност с тим у вези, била је општа појава. А такву социопсихолошку атмосферу, итекако је значајки користила комунистичка пропаганда и материјализовала је у сврхе општите припрема становништва за оружану акцију.

Чин напада Њемачке на Совјетски Савез 22. јуна, доживљен је у Црној Гори са најдубљим, иако помијешаним емоцијама и надама. Познавајући менталитет црногорског човјека, усудили би се устврдити да је само овај једини разлог био довољан мотив за масован одзив становништва позиву Партије на оружани устанак, иако за овако тврђење не можемо понудити егзактне доказе. Но, било како било, кад је већ била створена борбена клима, и кад је креснула прва варница ратног огња, онда су спонтано ступили у функцији многи немјерљиви чиниоци, који ће посредовати онако неочекиваној, високој масовности устанка.



## III

Ни код кога тада у Црној Гори није постојала дилема против кога се рагује. Сви су знали да је у питању туђин, окупатор; узурпатор слободе; поробљивач и непријатељ, без обзира на дотле испољену тактику максимално толерантног окупацијског третмана Црне Горе. Треба ли и наглашавати шта је подразумијевало сазнање да се уласком у ратни окршај са краљевином Италијом, аутоматски ступа и у ратни савез са Русијом! Неписани ратни и морални кодекс код Црногораца јасно прописује правила понашања сваке мушке главе кад отпочну ратна времена. Изостајање са тога витешкога испита, под било каквим изговорима, не може да значи ништа друго до моралну самодисквалификацију човјека-ратника, у братству и племену. А то се никада не опрашта; чак ни потомцима, а немоли онемо ко се уклони из чете и дружине.

Чиме би се, иначе, другим дала објаснити таква констелација заједништва у боју, када су се првих дана устанка нашли у истоме рову са голобрадим скојевским идеалистима, и један пуковник Бајо Станишић, те капетан Павле Ђуришић и мајор Ђорђевић Лашић и др. (све љути антикомунисти и непоправљиви „издајници“ и „непријатељи народа“, одмах иза тога, па до дана данашњега) ако објашњење не потражимо у координатама мало прије речених морално-психолошких; социјално-менталних и историјско-традицијских премиса?

Неће ваљда, неко рећи да један стари, искусни и школовани ратник висока чина, није био кадар стручно процијенити бесперспективност војничког исхода започете ратне авантуре, као и све непредвидиве последице које усто иду. Знао је и пуковник Станишић, као и многи други војнички стручни људи, како све то мора завршити, али они су били не само војници, већ и братственици и племеници, па је патриотска и морална свијест, те неописани ратнички и слободарски закони завичаја однијели превагу над свим резонима рационале памети и војне логике. Такозвана марксистичко-лењинистичка револуционарна идеологија, у нашем савременом поимању тога појма, тешко да би се могла открити и у траговима код највеће масе антифашистичких бораца Тринаестојулске епопеје, сем ако се не изузму чланови КПЈ и донекле СКОЈ-евска млађарија.

Исто би се могло рећи и о одомаћеној идеолошкој одредници тзв. класне свијести, односно радничко-пролетерске револуционарне психологије у европском смислу ријечи, као битно присутног фактора у црногорском животном амбијенту, и чињеници од битнијег значаја у устаничкој мотивацији тамошњег ратничког свијета. Објашњење је врло просто, и оно базира на сазнању да Црна Гора, с изузетком нешто ситнијих објеката прерађивачке индустрије, практично није ни имала праве индустрије, па следствено, ни организоване и бројне радничке класе у правом значењу ријечи. То колико је било припадника ослобо-

дилачког фронта, што се могло квалификовати као „радништво”, представљало је симболичан проценат стварних радника од занимања, а остало је било оно што је дошло из редова ситних варошких занатлија; неуспјешних, углавном, затим шегрта, слугу и сл. То што је касније службена идеологија вршила силовање чињеница, у име „правовјерности” принципима марксистичке револуционарне теорије, друга је прича. А и разлози су познати.

Да би се накнадно, до краја апсолутизовао утицај КПЈ на сва предустаничка и каснија ратна збивања у Црној Гори, цитираћемо дио реферата Јосипа Броза Тита, Коминтерни после априлског рата и пораза. „На фронтима гдје су комунисти били довољно јаки бројно — каже он — као на примјер у Црној Гори, гдје су читави пукови слушали комунисте, и ту се прешло у офанзиву у Албанији против Италије. . .” (Др Ј. Бојовић, Записи, 1-2. 1971, стр. 16).

Задржаћемо се нешто мало на овом ставу и запитати се: јесу ли југословенски комунисти, па и црногорски, разумије се, у априлском рату заузимали онако одлучно и енергично држање у погледу одбране земље из чисто патриотских, или пак, из неких других разлога? Познато је, наиме, да је КПЈ све од свог оснивања 1919. године, па све тамо негдје до иза 1935. г. свим својим силама радила на деструкцији те „великосрпске версајске творевине”, пактирајући у томе науку разура споствене државе, чак и са Павелићевим усташама. Кад су Стаљинове стратегијске рачунице показале да је нужно проширити одбрамбену базу против надлазећег вала фашистичких инвазија, преконоћ се показује пријекно потребним, пошто-пото бранити од Осовине ту исту, сопствену државу, премда је она и даље под идеолошким одредницама: „великосрпске угњетачке творевине”, „тамнице народа” и сл. Службена комунистичка амнестија за одбрану Југославије промовисана је од самог Генералног секретара КПЈ на V земаљској конференцији у Загребу, октобра 1940. године.

Према сопственој идеолошкој догми, сви комунисти су се сматрали интимно духовним грађанима совјетске државе, и истовремено припадницима интернационалног пролетерског револуционарног фронта, па су тек на крају административни држављани својих матичних држава и припадници свог етничког племена. То правило је доследно поштовано и од стране црногорских комуниста. Иако су у наложено ангажовање на одбрани земље од стране своје партије, уносили и знатно више енергије и темперамента примјерних завичајним традицијама, и они су, вјероватно, одбрану земље схватили више као највиши партијски налог него као личну патриотску обавезу која се подразумијева. Њихов је удио у том дијелу свакако врло запажен и частан. , без обзира на тренутно актуелну „партијску линију”.

А што се оног Титовог цитираног навода тиче, о „пуковима који су слушали комунисте”, ствар стоји овако. По природи свог бића, Црногорци су врло осјетљиви на било какво и чије доцирање о борбеном патриотизму и моралистичким поучкама у вези

са одбраном сопствене земље. Добро је знао шта је представљао Скадар у историјској свијести сваког Црногорца. Знао је то и осјећао сваки тадашњи сељак-ратник знаменитог 38-ог пука у Албанији, па стога ту и није било неке јаке преше додатно подстицати борбену мотивацију црногорских брђана да кидишу „на бедеме Скадра бијелога”. Пали су у тим краткотрајним божевима у Албанији и комунисти, и то неки смрћу и подвигом јунака. И то је на много мјеста написано и истакнуто. С правом и разлогом.

Али, зар није ратни и морални подвиг достојан дивљења, и чин који изврши поручник Божидар Жугић код Гложана, априла 1941. када је у патриотском револту устријелио сопственог и мађарског пуковника при примо-предаји његова пука! Сестра је том хероју од своје сиротиње оградилa споменик на Левер-Тари, а Партија га никада и не спомену! Можда једино зато што није њој ни припадао?

#### IV

Учинићемо још један осврт на идеолошке конотације црногорског јулског устаништва 1941. године. И опет неизбјежно питање: а/ је ли неко до сада у историјској науци поставио озбиљно питање о томе, да ли је тај устанак, такав какав је био, стварно био најцјелисходнија опција у конкретном времену и приликама; посматран примарно са гледишта егзистенцијалних интереса народа који га започиње и носи? Кад је устанак почео баш 13. јула — а не раније или доцније — намеће се опет питање: да ли је таква партијска одлука услиједила зато што су такву акцију изискивали витални интереси народа у том тренутку, или је акција иницирана вољом и потребама извањских фактора? И најзад, јесу ли покретачки мотиви комунистичког вођства устанка били уистину примарно ослободилачки, или је пак, ријеч о коришћењу наповољније коњунктуре чинилаца на сцени, као и војних и осталих околности, да би КПЈ искорачила на челну борбену и политичку позицију, што је пресудна претпоставка ка дефинитивном освајању власти?

По нашем искреном увјерењу, докле год се смјело и критички не разгрну магле и застори са ових суштинских питања, ми ћемо се у недоглед вртјети у кругу једном верификованих „вјечних истина”, и увијек изнова себи постављати иста питања у стилу овога: ако је Комунистичка партија била заиста толико супериорна у свему, и дакако, безгрешна, како пише у књигама, шта се то сада догоди са нашом државом коју та партија оживје и уреди, по своме лику и мјерама, па се иста скљока у каљугу, једнако, или још горе него она прва, буржоаска, за коју не штедијасмо никад ријечи погрде?

Потребно је, мишљења смо, казати неколико ријечи о идеолошком, духовном и организационом бићу те Партије југослове-



нских комуниста, без намјере да у овој прилици улазимо у студиознија истраживања тог проблема, како би се већ на првом увиду стекао утисак о суштини питања које је релевантно, како за почетак њезиног ступања на ратну и политичку сцену, тако исто и за све касније њене фазе и обрте, из којих ће као коначан резултат, услједити њен апсолутни крах; и то крах у свим димензијама идејне, духовне, моралне и материјалне појавне сфере.

Да је КПЈ била од свог почетка само пука испостава Треће комунистичке интернационале — опште је мјесто и није никакво откриће. А ова, пак, будући домицирана у Москви, и на буџету совјетске државе, није ни могла (и да је хтјела) бити ништа друго, и ништа више, до обични инструмент стаљинске совјетске државе, односно њене спољне политике и тајне полиције. Безгранична оданост Совјетском савезу као „колијевци свјетске револуције” и њеном генералном штабу, био је први и најважнији тест правовјерне партијности сваког комунисте појединачно, и сваке заграничне партије понаособ. Свако, па и најмање, и најбезазленије, одступање од тзв. „генералне линије”, не само да је имало за последицу атрибут институционалног отпадништва, већ се најчешће плаћало и главом. Ни о каквим аутономнијим и самосталнијим одлукама, од иоле каквог значаја, није могло бити ријечи, без тешких, унапријед знаних посљедица.

Све ово можемо пратити и на примјерима домаћих комуниста у међуратном, ратном, па и поратном периоду. С друге стране, КПЈ (што у потпуности важи и за комунисте у Црној Гори, дакако) била је организационо структурирана по свим стандардима тајне, завјереничке и превратничке организације, са строго постављеном субординацијском хијерархијом, која је врхунила у институцији ГЕНСЕК-а, односно неприкосновеног и од КОМИНТЕРНЕ устоличеног генералног секретара, који је својим неограниченим овлашћењима, фактички био господар живота и смрти својих сљедбеника. КПЈ у међуратном раздобљу живјела је у илегалу и, премда се њено присуство итекако осјећало, она је егзистирала на периферији друштвених збивања. Користећи метеж настао пучем групе Симовићевих официра 27. марта 1941. године, она се убацује у матицу збивања, да би после крвавог расплета сцене, насталог непромишљеним чином „херојског самоубиства” — како неко рече за двадесетседмартовске догађаје — себи приписала у политички салдо све „заслуге” општесрпског протеста због политике Цветковићеве владе.

Отуда није тешко разумјети обим и интензитет ослобођене енергије толиких младих људи, жељних социјалне промоције, када им се нагло и неочекивано указала таква шанса да се као једина, чврсто организована, дисциплинована и идеолошком доктрином снажно хомогенизована дружина, они сами набу на друштвеној и политичкој сцени збивања и догађаја. Такву спрегнуту и концентрисану енергију није било ни мало тешко

у смјерити у жељеном правцу од стране центра који је имао монопол контроле и одлучивања.

У све ово потребно вријеме, да се неко усудио да јавно постави питање: да ли је било цјелисходно одлучити се за масовни устанак баш тринаестог јула, а не, рецимо касније, кад се јасније сагледају контуре исхода на великим фронтима, било би одвећ довољно да се тај неопрезни радозналац нађе под најтежом службеном анатомом, са свим могућим, доживотним последицама. Ово питање, мислимо, има итекако своје оправдање, прије свега са гледишта егзистенцијалне рационалности народа који треба да носи терет устанка и све доспјеле последице тога предузећа. Да ли је комунистичко вођство Црне Горе, макар и за тренутак, помишљало на неизбјежни ланац најтрагичнијих последица по сопствени народ, ако се загази у ватру оружаног устанка у тренутку када су европске силе Осовине на врхунцу своје моћи; када се у том будућем подухвату не може апсолутно ни на чију ефикасну помоћ и подршку са стране рачунати, и када, објективно, за дизањем на оружје у том конкретном часу, није било никакве пријеке потребе; како са становишта претпоставке да се оружјем тада може нешто битније измијенити на боље, било себи или својим великим ратним савезницима; било, пак, са гледишта готово лагодног живота људи, благодарећи италијанском изузетно толерантном режиму окупационе политике у Црној Гори. Коначно, је ли одлука о времену почетка устанка у тој покрајини била у рукама тамошњег комунистичког руководства, или је зависила од врховног партијског центра.

Прије него покушамо одговорити на ово, ипак, кључно питање, сматрамо упутним подсјетити на једну битну појединост важну ради компаративног промишљања. Наиме, добро је познато да је једна традиционално бунтовна и слободарска Француска, такође имала несрећу да подлегне немачкој војној премоћи, јуна 1940. године. Годину дана, дакле, прије него Југославија (и Црна Гора у њој). У њој се ни дотле, а ни потом није огласила ни једна устаничка пушка, за све вријеме, дакле, петогодишњег робовања под Њемцима. Шта више, октобра 1941. године, њен горди генерал Шарл де Гол, који је у прекоморју сачувао образ домовине са шачицом људства, дао је земљацима изричит налог да се не дижу на оружје и не излажу узалудним жртвама, докле год рат не буде показао своје повољније вјетрове и обрте. Очигледно је да југословенски комунисти нијесу имали таквих брига и таквих промишљања, премда би их морали итекако имати, ако су доиста били народни борци и добротвори, зашта су се увелико издавали. . .

Следећи податак ће нам свакако, врло убједљиво показати у чијим је рукама лежао кључ одлуке о дизању оружаног устанка у југословенским земљама, као и од којих је околности то све зависило. Наиме, одмах након напада Њемачке на СССР 22. јуна 1941. године, генерални секретар југословенских кому-

ниста — Јосип Броз, у кругу својих најближих сарадника и извршилаца рекао је: „Нашу судбину морамо узети за судбину Совјетског савеза. . . што буде са њима, нека буде и са нама. . .” (С. Вукмановић-Темпо, Револуција која тече, I, стр. 185). Овај навод потиче од човека који је по мјесту и функцији у комунистичкој хијерархији, био у ситуацији да га директно и изворно чује, па отуда не би требало да буде сумње у његову аутентичност. С друге стране, опет, ово нам говори да је њемачко-совјетски рат био тај одлучујући моменат који је определијелио југословенско комунистичко руководство да донесе одлуку о оружаном устанку, а не никако некакве локалне војне коњунктуре које су се нагло указале, или, још мање, нека пријека потреба народа у матичним српским земљама; тј. Србији и Црној Гори.

Јер, фактички народни устанак у нашим крајевима — пред низа других, мањих; и с истим поводима и разлозима — био је онај у источној Херцеговини почетком треће декаде јуна, изазван самоодбрамбеном нужношћу српског народа против отвореног хрватско-усташког геноцида, који дабоме, није „званично признат” јер га није повела и организовала КП. А од званично „признатих” био је онај од 13. јула у Црној Гори. У Србији ће се тек распламсати устанички пожар половином септембра па тамо до краја новембра. Једино одржив закључак с овим у вези, био би тај, да је дефинитивна одлука југословенског партијског врха од 27. јуна; односно, од 4. јула 1941. године о подизању устанка, услиједила као знак брже-боље изражене борбене солидарности са својом идеолошком матицом — СССР-ом, при чему су стварни, егзистенцијални интереси народа који је у питању, потиснути у други план.

Совјетски министар спољних послова, Вјачеслав Михаилович Молотов, у свом јавном говору, поводом њемачког напада, исказујући солидарност са многим државама и народима Европе који су пострадали од Њемачке и Италије, од југословенских народа једино спомиње — СРБЕ! („Правда” од 23. јуна 1941.г.) Колико нам је знано, наши историчари до сада нијесу посветили дужну пажњу овом, наоко, врло споредном детаљу, а он, по нашем суду, није ни мало споредан. Молотов, свакако, није то учинио случајно? Тим мање, ако се зна на каквом је „гласу” била српска компонента Краљевине Југославије у јавном опцијају СССР-а и Коминтерне!?

Каква-год да је била веза између овог Молотовљевог јавног обраћања свијету, са изричитим спомињањем Срба у позитивној конотацији, и чињенице да се врх КПЈ инсталисао у матични српски простор, и одатле покренуо и организовао борбене, устаничке иницијативе, неизбјежно се намећу следећа два питања: 1/ којим се мотивима и разлозима руководило комунистичко вођство да прво покрене оружане акције у двијема српским покрајинама — Србији и Црној Гори — ако се зна, да ни у једној од њих, у конкретном вријеме, није било ни приближно

оптималних услова за такву акцију, а да се тиме не изазову страховите непријатељске репресалије, и аналогно, големо страдање народа, а да се, ипак, не постигне ни приближан војни еквивалент поднесеним жртвама (У Ц. Гори објективно није било никакве стварне потребе, због већ реченог, изузетно благог окупацијског третмана; а у Србији зато, што је она била под посебно тешким окупационим режимом Њемачке, а још усто, њој су ампутиране крупне регије, а својој је мушко људство било у непријатељским заробљеничким логорима; њој јединој од свих југословенских земаља. . .), и 2/ Којим се разлозима може објаснити ноторна чињеница, да КПЈ не приступи организација оружаних устаничких акција, на српским просторима НДХ, када се знало сасвим поуздано, да од првих дана окупације и постојања Павелићеве монструм-државе, тече олуја безобзирног геноцида над српским народима на тим просторима!?

Ово је историјска фактографија која је непобитна. Међутим, наша историографија је за све то имала своја идеолошки компонована тумачења, при чему не само да нијесу довољни одговори на оваква питања, већ она нијесу смјела бити ни постављана као таква. Тако је испадало да све што се дешавало у тим устаничким временима, и доцније, искључиво је дјело Комунистичке партије, као да народа није ни било, већ да је све функционисало по законима роботике. А тако није било, нити је могло бити. Ријеч је о живим људима; индивидуама и већим или мањим колективитетима. Велики народни покрети, они борбени поготово, не могу се одвијати према било чијим шаблонима.

## ДРУГИ ДИО

Плиме и осјеке устанка; револуционарни радикализам комуниста. Политичка диференцијација на ратним опцијама. Црвени терор комуниста, познатији као „лијево грешке“. Грађански рат у Црној Гори.

## V

Устаничко вођство није било још стасало да може обухватити све тактичко-стратегијске димензије оружаног устанка. Из онога како се понашало, и какве је одлуке доносило, на основу непредвиђених обрта ситуације (велика масовност и еруптивна сила устанка; отпор регуларне војске непријатељу, испод сваког нивоа и сл.), прије би се могло рећи да је по среједи чиста импровизација него ли што је био у питању стручно разрађен и методички вођен план војних операција. Да није било тако испољеног аматеризма, зар би уопште могло да се деси, максималним коришћењем непријатељске збуњености, и сопствене психолошке предности; уз велики ратни пљачан војног

материјала, не заузму и оне преостале четири вароши које су остале у рукама Италијана?

У крајњем билансу, не верујемо да би се нешто битније окренуло на боље па да је и то постигнуто. Једино што је извесно, то је да би жртве, свакако, биле знатно веће него што су биле. На основу Ђиласове реакције и одлуке од 16/17. јула, да се главна устаничка маса бораца повуче својим кућама, а да на терену остану само герилски одреди, може се једноставно закључити да се и само руководство устанка било уплашило сопствених резултата, и да је било збуњено њиховим обимом и ефектом.

Оно што се након првог устаничког вала; његовог одјека и ефеката, показало неоспорним, била је чињеница да су комунисти супериорно избили на челну друштвену и политичку позицију у Црној Гори. И они су били потпуно свјесни те чињенице, али ће се исто тако убрзо показати да њихово предводништво није испољило никакве склоности ка уважавању алтернативног мишљења и учешћа у доношењу одлуке од општег значаја, било којим другим политичким и друштвеним субјектима, чије је учешће у устаничкој акцији било, такође несумњиво.

Уосталом, Проглас Покрајинског комитета КП за Ц. Гору, Боку и Санџак, обнародован одмах после напада Њемачке на СССР, сам својом садржином антиципира објашњење и потврду за ову малопређашњу констатацију. „... народ треба да јача борбени савез радника и сељака у борби за *освајање совјетске власти* — Подв. А. Д. — и коначни обрачун са капиталистичким системом“ — (Зборник НОР; Т-III; књ. I, док. 1) На истом мјесту подвлаче се још и следећа стратегијска начела КПЈ за освајање власти: „Борба коју данас води велика отаџбина радника и сељака — Совјетски савез — истовремено је *твоја борба за бољи. . . живот, за социјализам*“ — Подвл. моја, А. Д.

Ова начела КПЈ у Ц. Гори, истакнута знатно прије устанка, савршено јасно откривају суштину њеног концепцијског пројекта о заузимању власти као приоритетном задатку, па тек иза тога долази ослобођење земље од окупације, као витална потреба свих људи, и као резултат енергије и прегнућа свега народа. А то би морало подразумевати и једнако судјеловање у обликовању друштвених и политичко-економских односа након ослобођења, свих, а не искључиво комуниста.

Неки аутори који су више писали о Тринаестојулском устанку; и сами његови учесници као чланови КПЈ (Батрић Јовановић, Милија Станишић и др.) у својим раније писаним радовима, поруке ових прогласа третирају као снажни замајац „класне“ инспирације маса за оружану борбу, иако се јасно види да је ријеч о ритуалној идеолошкој реторици. Јер, обраћање „радничкој класи“ као друштвено ирелевантном фактору у Црној Гори, и „... борби за бољи живот и социјализам“, није могло да значи ништа више од обичне идеолошке догматике и фразеологије, о чему је раније овдје већ говорено.



После првог, силовитог устаничког таласа услиједиле су снажне и очекиване непријатељске војне репресалије, које ће већ крајем јула и почетком августа 1941. углавном анулирати све његове војничке резултате. Борбена психоза маса нагло је спласнула, што је и ментална одлика људи динарског духовног склопа. Наступило је вријеме смиренијих страсти и трезвенијег промишљања даљих корака и одлука. Многи зрели и одговорни људи у Црној Гори; почев од инелигенције, официра и свештениства па до угледнијих сеоских домаћина, нијесу могли тако једноставно и брзоплето срљати грлом у јагоде у даље борбене акције, а да притом добро и свестрано не промисле о свим последицама које се могу очекивати.

То утолико више је обавезало одговорне људе, на рационалност и промишљеност, што су већ била стечена ваљана искуства из прве фазе устанка, и што су се у доброј мјери могли предвидјети могући обрти ситуације, у зависности од избора сопствене политичке тактике. Осим тога, комунисти као несумњиво челни субјект на друштвеној и политичкој сцени, не само да нијесу толерисали никоме другом, било какав маневарски простор, и било какав утицај на доношење одлука од виталног значаја, које се тичу судбине читавог народа. Уосталом, логично је и природно схватити подозрење и недоумице великог броја људи од друштвеног и моралног угледа и утицаја у народу — који нијесу припадали чланству КП; или су чак, били и противници комунистичке идеологије — када су из већ цитираног Прогласа Покрајинског комитета, крајем јуна мјесеца, могли лако разабрати намјеру КПЈ да, користећи ратну коњунктуру околности, из основа мијења друштвено-економски и политички поредак, и увођење новог система по угледу на совјетски образац.

## VI

Ако и не рачунамо она мишљења људи, који су са више опреза и промишљања, још прије покретања устанка, изражавали гласно своје сумње у оправданост таквог подухвата као преурањеног и, пуног ризика и опасних последица, августа мјесеца, након осјеке устаништва и италијанске војне репресије, долази до видљиве поларизације снага и гледишта у Црној Гори. Диференцијација се одвијала на јасно оцртаној линији: бескомпромисног и безусловног настављања оружане борбе, са видно наглашеном намјером промјене друштвених односа, иза које концепције доследно стоје комунисти, и оне опције која заступа гледиште еластичнијег, рационалнијег, па и лукавијег маневрисања са окупационом силом, како би се прошло са што мање страдања и погибија, док би се указале повољније међународне војне прилике, зашта су се залагали многи појединци и групе из реда некомуниста.

Да је стварна намјера комунистичког вођства била ослободилачка и у најбољем интересу народа као цјелине, није било никаквих озбиљнијих препрека да се између ових опречних опција нађе компромисна; сусретна формула плуралистичке концентрације најбоље народне памети и свеколике његове енергије и могућности. Показало се убрзо, међутим, да ствари стоје другачије. За комунисте је важило искључиво оно ортодоксно большевичко начело: „Ко није са нама — тај је против нас"! А зна се добро куда води такав екстремизам; крајње непримјерен конкретним црногорским приликама и условима.

Бивши саборци из романтичне фазе устанка, преконоћ постају „дефетисти“; „петоклонаши“; „кулаци“; „троцкисти“; „трула буржоазија“. . . Једном ријечју, сви неистомишљеници добијају, у комунистичкој пропаганди и агресивној идеолошкој офанзиви, ригорозни атрибут — НАРОДНИХ НЕПРИЈАТЕЉА! Важеће начело комунистичке идеологије и праксе могло се спрегнути у само двије ријечи: МИ и ОНИ. Она безгласна „средина“ такође добија негативне конотације у пропаганди „доље на терену“, на њу се врши својеврсна психолошка пресија, али се ипак, толерише за извјесно вријеме.

Такав непомирљив став и однос комуниста према свему и свакоме ко дословце не прихвата њихове идеје и опредјељења; а поготово практично увођење нових, „револуционарних“ манира и постулата, а поготово практично увођење нових, „револуционарних“ манира и постулата кроз органе новоформиране власти — народноослободилачке одборе и друге форме, имали су за последицу нагло хлађење заноса и расположења великог дијела народе, „ненавикнутог на те комунистичке новотарије; а поготово не на оштрину и радикализам њиховог наметања и спровођења у практичан живот. Мислимо да се не би много погријешило, ако би се рекло да је тај идеолошки екстремизам комуниста увелико изазивао одијум код обичног свијета. А како ли су све то примали зрели, паметни и образовани људи демократских усмјерења, није тешко претпоставити.

Код већ јасно испољене друштвене и политичке диференцијације, с јесени 1941. године, крупни проблем некомунистичких снага у Црној Гори проистицао је из чињенице, да тамо није постојала ни једна чвршће организована и утемељена политичка партија или покрет грађанске и националне оријентације. Рат, окупација и устаничка акција, онемогућили су да се тако нешто и створи — какав је случај био у Србији, на примјер. Тако да је то имало за последицу најгору и најнепопуларнију солуцију доброг дијела грађанских снага антикомунистичке оријентације, која је ушла у практични оптицај — отворену колаборацију са окупатором.

Независно од тога што се и таква опција може схватити као изнуђена мјера, и као „најбезболнија“ формула модус вивенди-ја, у конкретним црногорским приликама, за моралне

појмове и слободарско-патриотску свијест просјечног човјека у Црној Гори, она није могла бити одобрена и прихваћена. Чак ни онда када је доносила привидан мир и врло опипљиве материјалне користи.

Те чињенице је у потпуности било свјесно и комунистичко вођство будући да је познавало душу и менталитет тога народа, па је у својој пропаганди и максимално користило у „раскринкавању” декларисаних или потенцијалних колабораната, као „издајника” и „непријатеља” народа.

## VII

Ако би трагали за коријенима и разлозима поновног узлета оружаног борилаштва — више исфорсираног, него спонтаног рекло би се — у јесен 1941. године, логично би било усмјерити пажњу баш на ону непобитну одлику комуниста као бескомпромисних бораца против туђина, и њихову очевидну моралну предност у односу на компромисерство друге, противне стране, чврсто ослоњено на непријатељски патронат.

Други устанички талас о којем је ријеч, донио је, истина, значајно проширење слободне територије, укључујући и бројна варошка насеља — која су, до душе, Италијани плански напустили — али је то собом носило и бројне, големе невоље народа. Поред глади и другог злопаћења, народ Црне Горе у овом периоду, већ је дубоко загазио у сутоне наилазећег грађанског рата. Последњи мјесеци ратне 1941. године на простору Црне Горе, представљају ону тужну етапу слободарског ратничког прегнућа, која ће у послератној, задатој историографији бити означена безазленом; готово пасторално-поетском одредницом као „ЛИЈЕВЕ ГРЕШКЕ”!

О чему се, заправо, ради? Јесу ли то заиста у питању само неки нетипични ексцеси нестрпљивих појединаца из одреда идеолошких јуришника на небо, или се, пак, ради о „револуционарној” стратегији ратног штаба КПЈ, при чему већ постаје небитно персонално идентификовање конкретних „лијевих грешника”; односно целата-извршилаца на терену. Побимо редом и покушајмо; за ову прилику само површно, завирити у површински слој предисторије овог монструозног злодела КПЈ.

## VIII

Комунистичка наива (што се способности процјене ратне реалности и снаге функционирајућих субјеката у њој тиче) оличена у најужем руководећем корпусу КПЈ, на челу са својим Генералним секретаром, живјела је у искреном увјерењу, да ће се велика војна на Истоку завршити, малтене, прије него је и почела (зна се да су Брозови револуционарни сарадници најви-

шег ранга, у Ужицу увелико писали свечарске говоре и правили сценарије дочека црвеноармејаца, који, само што нијесу банули са далека пута, преко бескрајних гомила њемачких лешева!). У те исте дане, међутим, њемачки осматрачи су пребројавали звонике московских цркава голим оком. Али, руска противофанзива под Москвом је, ипак, почела. Стаљин одржава свој познати говор на прослави Октобра, 7. новембра, у коме прориче врло брз крај Осовини.

Руководство КПЈ у Ужицу, поруке Великог вође из Кремља прима и схвата крајње дословно. То је, по њиховом тумачењу ситуације, требало да значи, да ће домаћи окупатор бити разбијен у најскорије вријеме, а Партија још није сондирала социјални терен за преузимање власти. Према лењинистичкој „науци“ и искуству, првој фази револуције (војно разбијање снага отпора унутар буржоаског поретка) неизбјежно сљедује ДРУГА фаза. Она подразумијева неутралисање (најчешће и најрадикалније уз физичку ликвидацију) „класног непријатеља“. То је све, по уџбеницима, морало да се примијени и на овом простору!

Тако је, у најкраћем, сазријевала одлука у главама најодговорнијих (најодговорнијих у смислу непорецивог одлучивања, а не одговорности пред сопственим народом и сопственом савјешћу) југословенских комуниста о отварању Пандорине кутије, која се терминолошки именовала као: „ДРУГА ФАЗА РЕВОЛУЦИЈЕ“.

Седми децембар 1941. године, јако је значајан датум у историји Другог свјетског рата. Тих дана је отпочела велика совјетска зимска офанзива под Москвом; прва успјешна у томе рату. Много је важније то што је тих дана отпочео рат између Јапана и Сједињених држава Америке; до душе, тешким поразом америчке флоте на Хавајима. У нашим координатама, међутим, тај датум има итекако озбиљно (на несрећу, и много трагично) значење, посматрано у контексту тзв. друге фазе револуције, и њој аналогних, тзв. лијевих скретања.

Наиме, тога 7. децембра 1941. одржана је сједница Политбироа СК КПЈ у селу Дренови, у близини Пријепоља (Мишо Лековић, Деловање руководства народноослободилачког рата, Војноиздавачки центар, Београд, 1989. г. стр. 66-74) која није била одржана ни у приближно пуном саставу. Анализом опште ситуације (а видјели смо која је озбиљност и дубина те анализе била, кад се олако закључило да ће рат бити брзо окончан; осовинске армије потучене; слобода је већ на самом прагу. . .) дошло се до увјерења да је рат при крају, и да партизански покрет треба да журно изврши све потребне предрадње и припреме кроз „другу фазу револуције“, како би се извео потпун „класни обрачун“ са снагама старог режима, и комунистима широм отворио пут ка освајању власти.

На том, по злу запамћеном, скупу у Дренови, мора да су били јако присутни мучни утисци дебакла у Србији, и онако смушеног бјекства партизанског вођства из Ужица преко Златибора; те тешког пораза Црногорског одреда на Пљевљима 4-5 дана прије тога, па и у томе, можда, треба потражити узроке исполене нервозе и нестрпљења, да се на брзу руку промовише отпочињање „друге етапе револуције”. На дреновском скупу је закључено: „. . да се на антикомунистичкој основи ствара реакционарни великосрпски центар, који ће одиграти руководећу контра-револуционарну улогу, без обзира на судбину немачких и италијанских окупатора. . .”. Ови су већ ионако отписани, зар не. Симптоматично је из ових оцјена то, што не само да није стављен апостроф на страног непријатеља, окупатора, као магистрални циљ партизанске ослободилачке борбе, већ уопште није ни споменута Независна хрватска држава, која свим средствима и методички тамани комплетан „великосрпски” народ који јој је у дохвату. . . ?

„Најодлучнија борба против тог центра — великосрпског, А. Д. — је главна политичка задаћа наше Партије у Србији” — вели се даље, (Исти извор). „На селу треба наша Партија да по сваку цену окупи око себе *сеоску сиротињу* — Подв. А. Д. — и ослони се на ситног и средњег сељака”. Какав треба да буде главни ослонац КПЈ у оружаном и „класном” борби, види се из следећег става: „Отуда се пред Партију постављају задаци да у партизанске чете окупују у првом реду *раднике и сиромашне сељаке*, који ће пушку држати чврсто и до краја у рукама, јер се *боре за своју ствар, за ствар радног народа и његову бољу будућност*.” (Архив ЦК СКЈ, Фонд ЦК КПЈ, Бр. 330, ранија сигнатура).

Партијски врх је дошао до непобитног увјерења да је „. . настао процес *класне диференцијације који треба продубити, ослањајући се на радништво и сиромашно сељаштво; на оне револуционарне снаге које су спремне да следе линију Партије*” — Сва подвлачења пишчева —

Види се из ових цитираних фрагмената савршено јасно куда је смјерала концепција тзв. ослободилачке борбе КПЈ, гдје се не тражи окупљање свих патриотских и здравих националних снага око јединствене народноослободилачке платформе, већ се пледира на окупљању друштвено и економски маргиналних, танких слојева људи („сеоска сиротиња) који не само да немају угледа и значаја у народу, већ у тој „класном” борби могу само да виде своју животну шансу, да од ничега постану нешто.

Закључци и инструкције са састанака у Дренови одаслати су из Нове Вароши 14. децембра покрајинским комитетима Србије и Црне Горе, који су их, схвативши их као догму, брзо разаслали активистима по терену.

Тако је, по прилици, отпочела „класна борба” по сиротињским и убогим црногорским и херцеговачким селима и слобод-



дним варошима. Широм су отворена врата за слободан и потпуно произвољан лов на људе. По правилу, људе ни дужне ни криве; осим ако им се у гријех не уписује то што су били официри, чиновници, свештеници, успјешни привредници и узорни сеоски домаћини! Смицани су без суда, истраге и икакве самилости, не само они људи који су се препустили колаборацији или су јавно износили своје другачије размишљање о ситуацији од унисоног, партијског, већ и сви они који су, према посве слободној, (неријетко и злонамјерној, осветничкој итд.) процјени локалних идеолошких егзекутора, потенцијално могли да буду противници „партијске линије”. Ријечју или дјелом, свеједно је.

Покрајинско комунистичко и партизанско руководство Црне Горе, будући анационалног усмјерења, опијено књишком идеолошком ортодоксијом, није ни за тренутак било склоно да промисли и процијени последице своје погромашке акције, и како ће се то одразити на расположење народа, када се некажњено врше најгнуснији злочини над најугледнијим људима, а усто посве недужним! Начин извршења злочина био је налик на преписани рецепт Павелићевих расних приручника. Јаме, маљеви, сакаћења уз садизам целата; убиство пред члановима породице, па неријетко и после обилног угошћавања убица у кући жртве. Морбидија тог братоубилачког лудила са „класним побудама”, достигала је врхунац у таквој пракси, гдје су се калили „партијски кадрови”, на тај начин, што су лично убијали најбоље пријатеље, кумове, рођаке, па чак и родитеље, браћу, супруге. . . Примјера је те врсте, на несрећу, превише било у комунистичкој пракси у Црној Гори и Херцеговини, нарочито. Злочиначко убиство познатог Граховљанина; угледног официра, домаћина и племеника, Петра Ковачевића-Сердаревића, од стране, кажу, његових синова — све самих комуниста од вјере и заната — ужасна је илустрација ондашње комунистичке, „револуционарне и класне правде”.

Обим и размјере организованог, планског (а највећим дилелом и стихијског) и масовног злочина Комунистичке партије над својим народом у Црној Гори, а и другдје, наравно (симптоматично је да се све то догађало скоро искључиво у српским-црногорским просторима! Хоће ли бити да је то случајност?) прекрштеним наивном одредницом у „лијева скретања”, огромни су и, до сада бар, за историјску науку неистражени и непознати.

Треба ли, можда, негдје на другој страни потражити још неке додатне узроке и разлоге за отпочињање грађанског рата у Ц. Гори, изван ових „лијевих” чињеница? У име којих то начела и „виших” потреба историјска наука још увијек стидећно и, као кроза зубе, тек само спомиње „лијеве грешке” као непријатну епизоду на славном ратном и „револуционарном”

ходу Комунистичке партије ка капијама „боље будућности” „својих народа и народности” и властите побједи? Злочин се не може сакрити, а још мање присилно „заборавити” и забашури-ти. Он је као јак отров, који изнутра једе и еродира посуду у којој се налази, што би рекао Карл Јасперс. Злочин, ма чији да је, мора се најприје расвијетлити и објаснити, па тек иза тога слиједи очишћење и велика морална катарза. А то је тек прва и кључна претпоставка за престанак грађанског рата, који, не само да никад није ни престајао, него ће га у душама и пракси носити и наши праунуци.

Јаме безданице по Радовчу, Куновом присоју, Дуги. . . те колашинско „Пасје гробље” у луговима поред Таре, живјеће у души и памћењу народа, докле тај народ траје, као најружнији, херостратски споменик злочина и срамоте једне демонске идеологије; злочин извршен хладнокрвном руком хипнотисаног брата!

## IX

Понавља се питање, да ли сву суму ужасне кривице за големи злочин почињен над властитим народом у Црној Гори, треба приписати искључиво домаћим комунистима, односно, њиховим надлежним руководствомима, тј, јесу ли искључиви кривци локални наредбодавци и извршиоци? Њихова је кривња неспорна, и од ње их не може ослободити и амнестирати нико друго до они сами. И то на тај начин што би признали квантум почињеног недјела, али и сопствену идеолошку заблуду, да су све то радили у идеолошком увјерењу, да раде најбоље и праве ствари.

Иначе, нема никакве сумње око тога, чија је идеја да се отвори фаза „класног обрачуна”, и ко је дао; и једино могао дати, сигнал за почетак. То се толико јасно види из резимеа и закључака донесених на сједници Политбироа ЦК КПЈ у Дренови, 7. децембра 1941. године. Но, пошто су жбирови Коминтерне дојавили својој централи шта се дешава у југословенским земљама, захваћеним партизанским и грађанским ратом, и пошто је ова оштро укорила Броза због „класног радикализма”, он се већ почетком априла 1942. године, у име Централног комитета као покрића, острвљује на црногорско партијско руководство, и то због „грешака” које је сам наредио, и чије су спровођење будно пратили и подстицали централни повјереници — његови најближи доглавници (Милован Ђилас, Иван Милутиновић, М. Пијаде. . .).

У свом добром стилу; а у опробаном маниру стаљинске праксе, Тито ће много година касније, изјавити, а да не трепне, и следеће: „... . појавила су се гледишта да долази до све оштрије класне диференцијације и да предстоји 'друга етапа', тј. етапа обрачуна с класним непријатељем, како су почели да схвата-

ју поједини другови . . . таква гледишта — наставља Броз — нарочито су дошла до изражаја у Црној Гори и у једном дијелу Херцеговине. . . пријетећи да линију НОБ скрену у погрешном правцу"!! — Пдвл. ауторова, А. Д. — (Ј. Б. Тито, Сабрана дјела, Београд, 1979. г. Т. 8, стр. 49). Цинизам ове наведене констатације је бескрајан! Елегантно се сопствени злочин наредбодавца, пребацује на душу „неких другова”, који су ето, у превеликој оданости ствари „светског пролетеријата”, и можда под прејаком дозом „идејне свијести” погрешно схватили дијалектику „друге етапе револуције”, па тако мало и застранили. . .!?

Што из створеног бића удворичког менталитета, а што из страха и кукавичлука, већина историчара до сада, у својим радovima је знала само за спасоносни манир неумјерене апологије свега постојећег, па тако акцептиране и ове и сличне Вођине лицемјерне ступидности, у које нико здрав није могао искрено повјеровати, јер свакоме је било знано, да се у овој тужној земљи, ни у ратном, а ни у поратном времену, ништа иоле важније и озбиљније није могло одлучити, ни на каквом нивоу, а да то претходно не одобри митско, идеолошко Божанство.

## Х

Завршавајући овај прилог, остајемо при пуној свијести и сазнању о многим његовим недостатцима. И да су га писали много бољи зналци него што је потписани, он би и тада морао бити мањкав, и то из једноставног разлога, што се њиме, ваљда по први пут у научној сфери, отварају многа до сада утамничена сазнања и чињенице. Ако од аутора није одвећ претенциозно, усудили би се рећи, да се овдје проблематизује једно од суштинских питања наше новије прошлости; питање валидности КПЈ као историјског субјекта, кога су ратне констелације извеле на отворену позорницу да решава фундаментална и судбинска питања читавих народа и етничких заједница.

Отварањем проблема грађанског рата, претежно у српским земљама Југославије, излазимо на чист простор његових узрока и узрочника. Јер, до сада у домаћој историографији, не само да није било ни спомена о истраживању тог евидентног факта, него се он није ни спомињао као такав. А оно што је било нездравно спомињати; за потомство неће ни постојати; или, ако се и сачува у слојевима неуништивног народног памћења од минулих факта, под засторима пожељног заборавља, то ће неизбежно бити лишено научне елаборације и објективних судова и оцјена.

Како видимо, овдје се, по нашем скромном суду, отварају недодирнута истраживачка подручја која не би стала ни у пет дебелих књига. Зато с правом сматрамо овај свој прилог недостатним, јер је више у њему било питања него одговора. Припоменимо, узгред, да је и досад било историчара; истовремено и учесника догађаја, чак, који су још прије двије деценије изри-

ком антиципирани ове теме, које смо ми овдје покушали поставити у ванидеолошки дискурс, колико смо то могли и умјели.

„Политика има јаке разлоге да, ради својих циљева *употребава блиску прошлост и спутава истинољубивост*. . . Има много личног, групног, партијског, националног, што се држи под велом — каже академик Владо Стругар, у поводу тридесетогодишњице Јулског устанка, још давне 1971. године, па наставља — . . . временом се размиче тај крути застор, али ми нећемо доживети да он више нема куд. Потезаће га наши унуци да *открију оно што ми нисмо смели и хтели*” (Др В. Стругар, Историјски записи 1-2/ 1971, Тгд. стр. 61-62).

Покушали смо у најбољој намјери, и са највећом одговорношћу, да велики историјски корпус Тринаестојулског устанка разобенемо од свих идеолошких и митоманских костимографија, и да чињенице и чиниоце поставимо у њихову природну примјерну матрицу. Чврста намјера је такође постојала да се ствари и појмови именују и означе њиховим правим, припадајућим именима, што ће, свакако многим људима, ненавикнутог слуха да чују истине без шминке, зазвучати, можда, и јеретички. Писац није понудио своју и вјечну истину, већ само свој угао гледања на њу. С благодарношћу ћу примити и сваку другу аргументацију ако је утемељена и увјерљива. Ако овај текст побуди пажњу историчара да се њиме позабаве — свеједно на који начин — сматраћемо да смо испунили основну сврху и намјеру овог чланка.

Aleksandar Drašković

ETHICAL, HISTORICAL AND IDEOLOGICAL POSTULATE  
OF MONTENEGRIN UPRISING IN 1941

Summary

Governing Yugoslav historiography, created by measure of communist ideology, has defined almost arbitrarily date of uprisings beginning in some provinces in 1941. Even some completely insignificant and entirely inadequate reasons (example of Serbia) were defined as celebrating dates of uprising beginning. The only real, mass national uprising against foreign occupier, was that in Montenegro on July 13, 1941.

It's indisputable that this uprising was moved and lead by Montenegrin Communist party. But reasons for such mass uprising eruption of nation could't be scientifically explained exclusively by communist influence; except if Montenegrin relationship with attacked Sloven Russia in that days was comprehended on a special and traditional way. Montenegrin aspirations to freedom and war tradition, therefore, had to have that crucial factor for such mass, not at all solely communist ideological disposition,

although it's not negated by a considerable number of youth and school and student population in Montenegro.

Violence of enemy reprisals has soon influenced on a great number of population to assert that uprising was premature and, in that moment insuitable followed by sudden elb-tide. Communists didn't want to surrender a frontal position, but didn't retreat of their own dogmas whatled to differentiation in nation. Some prominent persons weren't ready to roam, together with nation, into a sure death, continuing unequal struggle.

A civil war had to be an inevitable result of these desintegrations. Militant communist leaders didn't tolerate persons o fthe different mind: some were condemned to death what was known as »left faults« and they often were innocent. Communists are exclusive culprits for that like as for civil war.



